

Sosyo-Kültürel Açılımların Etkisiyle Abbasi Toplumunu ve Kadınlarının Sosyal Dönüşümü

Lütfi ŞEYBAN*

Özet

İslam araştırmacılarına göre Abbasiler'e kadar İslam toplumunda kadın, toplumun işlevsel doğal bir parçası olarak Hz. Muhammed zamanında kazanmış olduğu haklarını özgürce kullanabiliyordu. Fakat, bu haklar Abbasiler'in ilk döneminde de aynı şekilde muhafaza edilmiş midir yoksa bir dönüşüm mü geçirmiştir? İşte bu araştırmanın konusu bu soruya cevap aramaya yöneliktir.

İslam fetihleriyle birlikte gerçekleşen büyük sosyo-kültürel açılım sonucu Abbasiler'in ilk dönemi boyunca devlet ve toplumun her alanında büyük değişim ve dönüşümlerin olduğu bilinen bir husustur. Bu dönüşüm sayesinde artık özellikle yönetici ve zengin elit kesimler İslam toplumunun geleneklerinden bir uzaklaşma eğilimi göstermeye başlamışlar, çağdaş Müslüman tarihçilerin tabiriyle kendileriyle birlikte toplumlarını bir "sefahat toplumu" haline dönüştürmeye başlamışlardır. Elbette bu durumdan toplumun her bireyi ve katmanı etkilendiği gibi, kadınlar da etkilenmişlerdir. Belki de sorunun kaynağına işaret etmesi bakımından, câriyelere alışan erkekler için hür kadınlar bir problem kaynağı olmaya başlamıştır da denebilir.

Giriş: İslam Toplumunda Fetihler Sonucu Sosyo-Kültürel Açılımlar ve Abbasiler

Hızla gerçekleşen İslam fetihlerinin getirdiği açılımlar, ekonomik zenginlik ve farklı kültürlerin etkileriyle ateşlenen bu dönüşümün neden ve nasıl gerçekleştiği meselesi, bu araştırmayla aydınlatılmaya çalışılacaktır. Ancak, şu kadarını ifade etmekte yarar var ki, Arap toplumu ya da özelde Abbasiler'deki bu siyasi-sosyal ve kültürel dönüşümü besleyen önemli kaynaklardan birisi şüphesiz devlet gelirlerinin savaşlar ve fetihler sayesinde artması iken, bir diğeri siyasi idarenin önceki dönemlerde olduğundan çok daha az denetlenebilir olması yani keyfî yönetimin hâkim olmasıydı.

132 (750) senesinde Emeviler iktidarını devirerek kurulan Abbasî yönetiminin İslam devletleri tarihi içerisinde özgün ve önemli bir yeri vardır. Özgünlüğü coğrafî, beşerî ve dinî karakteristiklerinden; önemi ise bu devletin ayırt edici özelliklerinin kendi çağdaşı ve halefi olan diğeri Müslüman devletlere de sirayet etmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Daha geniş anlamda, İslam tarihinin Cahiliye Dönemi ve Hz. Muhammed zamanından itibaren başlayarak son asırlara değin süren geleneğin siyasi, askeri, idari, sosyal ve kültürel alanlardaki muhtevasını oluşturan gelişme ve birikimlerden söz edildiğinde, bu olgunun merkezinde Abbasîler yer almaktadır.

1500 yıla yakın bir İslam tarihi içerisinde bu denli büyük bir yere sahip bir devletin siyasi, sosyal ve kültürel karakteristiklerine kısa da olsa değinmek, işlenecek olan konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Bu hem kadınların devlet içindeki durumunu anlamak bakımından da önem arz etmektedir. İlk olarak, Abbasîler kendilerinden evvel aynı topraklarda aynı halk ve aynı dinî değerlere sahip bulunan Emeviler'in mirası üzerinde kurulmuştur. Dolayısıyla, Asr-ı Saadet Dönemi'nden itibaren gelişen bir İslamî devlet geleneği ile birlikte, Emeviler'in Bizans İmparatorluğu'ndan devşirdikleri bazı siyasi ve idari unsurlar Abbasî Devleti bünyesine geçmiş oluyordu. Yani, Abbasîler'in ilk özelliği bir "İslam imparatorluğu" oluşudur.

Her ne kadar Hz. Muhammed'in kurmuş olduğu Hilâfet makamını bünyesinde barındırıyorsa da, bu durumun gerçekte sembolik değerden öte bir anlam taşımadığı bilinmektedir. Çünkü, hemen bütün çağdaş İslam tarihçilerinin de kabul ettikleri gibi, hakiki

anlamı ve şekliyle Hilâfet, Dört Halife Dönemi ile birlikte yani, Muâviye b. Ebî Süfyan'ın Emeviler adına İslami yönetime el koymasıyla birlikte tarihe karışmıştı. Bunda Muâviye'nin idarecilik ve komutanlık geleneğine sahip Emevioğulları (Benî Ümeyye) kabilesine mensup olması yanında, ilk fetih hareketiyle kısa sürede büyük bir coğrafyaya yayılmış olan devletin klasik Ortaçağ imparatorluklarından farklı yapıda kalmasının zorluğu da etkili olmuştur. İşte bu ilk sırada yer verilen "İslam imparatorluğu" özelliği, Abbasî toplumunda kadının durumunu özellikle Hilâfet devleti geleneğinde olduğundan daha farklı ve öncesine oranla daha çok dünyevîleşmiş bir boyuta taşımıştır.

Abbasîler'in ikinci önemli karakteristiği, İslam ve Bizans kültürel geleneğine ilave olarak Sasânî ya da İran kültürünün etkisinde kalmış olmasıdır. Emeviler'e karşı Abbasîler'in zaferi İranlılar'ın yardımıyla gerçekleştiğinden, daha sonra devletin yönetiminde İranlı hâkimiyeti gerçekleştirmiştir. Ancak, bu özelliğe sahip olması kadınların durumlarında olduğu kadar Abbasîler'in bütün sosyal gidişatında eskiye nisbetle sosyal sapsmalarına sebebiyet vermiştir. İran ve Bizans etkisiyle gelinen bu noktada, eski İran ve Bizans kültürel geleneklerindeki kadına bakış zihniyetinin Arap-İslam toplumuna olan etkisine özellikle dikkat edilmelidir. Toplumlar arası kültürel etkileşimin kaçınılmaz olduğu gerçeğini burada çok net görmek mümkündür.

Abbasîler'in üçüncü temel niteliği ise, 1/622 yılındaki "hicret" olayından sonra başlayarak 93/711 yılında İberya Yarımadası'nın fethedilmesiyle sonuçlanan ilk İslam fetihleri hareketi sayesinde geniş bir coğrafi alana yayılan ve çok farklı ırk, dil, din ve mezhebe sahip insan topluluklarına hâkim olan devletin her türlü zenginlik ve imkanlarıyla bilim, kültür ve sanat alanlarındaki gelişimi hızlandırmasıdır. Bu sayede, ilk bir asırlık dilimi içerisinde büyük bir medenî birikime sahip olmuş olmuşturlardır. Kendi çağının siyasi ve askeri bakımdan olduğu kadar, medeniyet seviyesi açısından da, en azından uzunca bir dönem, en büyük birkaç devletinden biri olmayı başarmıştır. İlk ikisine oranla sadece bu özelliğiyle Abbasî Devleti, vatandaşı olan kadınlara olumlu gelişim imkânları da sunabilmiştir.

Buraya kadar kısaca verilen üç temel özelliği ile Abbasîler, daha Emeviler zamanında Horasan taraflarında başlayan Türkler ile ilişkilerde siyasi ve dinî bakımdan yüzyıllarca sürecek kalıcı bir sürecin başlamasında da etkili olmuşturlardır. Yani, Türkler'in İslamiyet'e girme ve İslamî kültürü benimsemeleri Abbasîler'in zamanında ve onların etkisiyle olmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Abbasî Devleti'nde hâkim olan her unsurun Abbasî devri ve sonrası Türk tarihi araştırmaları için de büyük öneme sahip olduğu anlaşılacaktır.¹

A. İslam Öncesi Arap Toplumunda ve Hz. Muhammed Döneminde Kadına Bakış Açısı

Gerçekte Cahiliye dönemi sosyal yapısı içerisinde kadına erkekte daha az değer verilmesi anlaşılabilir bir durum sayılabilir. Zira, o dönemin Arap kabilelerinden her birisi bir diğeriyle çatışabiliyor ve bu her zaman olabiliyordu. Hatta, bu iç çatışmalarda kahramanlık gösteren kişilerin kahramanlık hikayelerini anlatan bir edebiyat dalı yani "eyyâmu'l-arab" gelişmişti. Gerek kabileler arası gerekse yabancılarla yapılan savaşların daha çok erkekler eliyle ve onların kahramanlıkları sayesinde kazanıldığı da tarihî bir gerçektir. Dolayısıyla, eyyâmu'l-arab'a konu olacak bir erkek çocuğa sahip olmak her ailenin bir arzusu olması gerekir. Bu arzunun getirdiği duygular içinde, aile reisi olan erkeklerin kız çocuklarından utanarak onları yok etmeye çalışmaları da bu mantık silsilesinin bir sonucu olmalıdır. Bu hâkim kabule rağmen, genellikle Cahiliye döneminde kabile reislerinin ailelerinden çıkan bazı kadınlar, sosyal konum ve başarılarıyla isimlerini tarih kitaplarına yazdırmışlardır. Ümmü Cündeb adlı kadın bunlardan biridir. Ümmü Cündeb, meşhur şâir İmruu'l-Kays ve daha sonra şâir Alkame b. Abduh'a eş olmuştur. Ancak, evlilik amacıyla kaçırılırken kişiliğini alçaltıcı muameleye maruz kaldığı için, bu utançla yaşamaktansa intihar etmeyi seçmiş bir kadındır.² Aynı şekilde, Kabe'nin anahtarını uzun bir süre elinde bulunduran Halil el-Huzâî'nin kızı ile Havze Ümmü Osman b. Talha,³ eski Arap şiiri ve kaynaklarında işaret edildiği gibi erkeklerle birlikte savaşa katılan bazı kadınlar⁴ ve son olarak da Hz. Muhammed'e karşı Mekkelilerin

verdiği savaşta ön saflarda etkili olan meşhur Hind konunun örnekleri arasında sayılabilirler. Bunları marjinal örnekler olarak da değerlendirmek mümkündür.

İslamiyet'in doğuşu ve yaşanmaya başlanmasıyla birlikte, bütün toplumsal gelenek ve değerlere karşı uygulanan, "olumlu bulunanın devamına izin verilmesi ve gayriislamî bulunanın yasaklanması prensibi doğrultusunda kadın ile ilgili bazı kabullerin devam etmesine izin verilmiştir. Olumsuz görülen pekçok toplumsal geleneğin yerine yeni bir islamî prensip konmuştur. Bu anlayışın esasları Kuran'da ve ayrıntıları ise Sünnet'te mevcuttur. Bu konuda kaleme alınmış yüzlerce eser bulunmaktadır. Örnek olarak, meşhur Kuran tefsiri kitaplarının özellikle kadınlarla ilgili ayetlerin tefsiri kısımları yanında, yeni çalışmalardan A. Muhammed Ebu Şukka'nın *Tahrîru'l-Mer'e fî Asrı'r-Risâle*⁵ adlı çalışması zikredilebilir. Bununla birlikte, kadına islamî bakışı aksettiren birkaç Kuran ayetine burada yer vermek gerekli olabilir.

Kadın ile erkek, köken itibarıyla yani aynı nefisten yaratılmış olarak eşittirler.

Kadın ve erkek, her ikisi de Allah'ı tanımak ve O'na kulluk etmek amacıyla yaratılmışlardır.

Kadın olsun erkek olsun, kim iyi işler yaparsa Cennet'e girecektir.

Kadın, erkeğin (eşinin) sükun ve huzur kaynağı olarak yaratılmıştır.

*Mümin erkekler ile mümine kadınlar birbirlerinin velisi / destekçisidirler; İyiliği yaygınlaştırır, kötülükleri engellerler.*⁶

Kendisine Allah'tan vahiy geldiği ifade edilen kadın peygamberler Kuran'da yer almıştır. Ayrıca, ailenin geçim kaynağı olacak gelirin kazanılması yükümlülüğü evrensel şartlar dikkate alınarak fizikî donanımı sebebiyle erkeğe yüklenmiş, kadın bundan sorumlu tutulmamıştır. Sosyal hayatta ise, güzel ahlakıyla toplum huzuruna olumlu katkıda bulunması özellikle kadından da istenmiştir.⁷

Hz. Muhammed, getirdiği ve insanlara öğrettiği Kuranî prensiplere sözleri ve yaşantısıyla açılım sağlamış, bu arada kadına İslamî bakışı da daha anlaşılır hale getirmiştir. Kadın konusunda onun katkısını, birincisi kendi şahsına, ikincisi ise insanlara dönük şu sözleriyle özetlemek mümkündür:

*"Bana şu dünyanızdan üç şey sevdirdi: Kadın, güzel koku ve namaz (-dua). Fakat benim gönlüm namazdadır."*⁸

*"Sizin en iyileriniz, hanımlarına karşı en iyi tutum ve davranış içinde olanlarınızdır."*⁹

B. Abbasi Toplumunda Kadın ve Güzellik Anlayışı

Bu konuda Abbasi dönemi popüler kişilerinden biri olan Câhız'ın ifadeleri genel havayı yansıtmaları bakımından önemlidir. Câhız'a göre, kadını erkekten daha üstün kılan bazı özellikler vardır. Bunlardan birincisi, kadının kendisine evlilik teklif edilen ve arzu edilen olması; ikincisi, kendisine âşık olunan (ma'şûk) olması; üçüncüsü de kadının kendisi uğruna canlar feda olunan ve ateşli hastalıklara düşülen bir varlık olmasıdır. Ona göre, kadının değerini büyüten diğer bir gerçek de şudur:

*"Erkek, en büyük olan Allah adına Kabe'ye gitmek, malını sadaka vermek ve kölesini hür etmek üzere yemin eder, bu ona kolay gelir. Ancak, karısının boş olması üzerine yemin etmesi istenince öfkesinden yüzü kıpkırmızı kesilir, kan beynine sıçrar, isyan eder ve bunu yapmaz. Bu hal, erkeklerin kalbine Allah'ın yerleştiği eş sevgisinden kaynaklanır."*¹⁰

Câhız, Allah'ın kadından bir erkekle birleşmeden çocuk yarattığını, fakat erkekten kadınsız olarak bir çocuk yaratmadığını, bu mucizenin erkeğe değil kadına has kılındığını ifade ederek konuya şöyle devam eder: "Ne biz ne de akli başında hiç kimse, kadınların erkeklerden bir iki derece veya daha üstün ya da aşağı olduğunu söyleyemez. Lakin, bizim – kadınların üstün oldukları yönleri belirtmemizin nedeni, bazı insanların kadınlara hiç önem

vermediklerini, onları çok aşağılayarak hor-hakir gördüklerini ve onların haklarını vermede cimrilik ettiklerini görmemizdir.”¹¹ Bu ifadelerden, Abbasi toplumunda kadınların durumlarının en azından bazı kesimler arasında kötüye gittiği sonucunu çıkartmak mümkündür.

Arap Edebiyatında, özelde ise Abbasiler’de kadın güzelliği ya da güzel kadın konusunda idealize edilmiş fikirler vardır. Buna göre kadın, güzellik bakımından güneşe, aya, ceylana, ağaç dalına, yaban ineğine, beyaz buluta, inciye, yumurtaya, vb. benzetilmiştir.¹² Kadının her bir vücut organının benzetmeli-benzetmesiz tasvirleri, Arap edebiyatında sıkça işlenen bir husustur.¹³

Ortaçağ İslam dünyasında aile, başlıca ekonomik ve sosyal bir ünite olarak kabul edilir. Kadının ailedeki yeri ile ilgili olarak Ortadoğu üzerine yazılmış pek çok tarih kitabı kadını sosyal, ekonomik ve siyasi hayattan tecrit edilmiş ev hanımı olarak gösterirken; bunların içinde yer alan kadın araştırmacılar ise bunun aksini ispata çalışmışlardır. Ancak, görülen o ki, aile dışında da kadınlar çok sayıda sosyo-kültürel aktiviteye katılma imkanına sahip olmuşlardır.¹⁴ Yine, Müslüman aileyle ilgili Batı’daki araştırmalarda sıkça vurgulanan noktalar şunlardır: 1) Evlilik, rızaya dayanmayıp geniş ailenin menfaatlerine uygun olarak düzenlenir. 2) Kadın, ailenin şerefini taşır. Onun muhtemel sapmaları aile erkeklerince sıkı kontrol edilir. Evlilik öncesi kız, erkeklerden uzak tutulur, flört yasağı uygulanır ve erken evlendirilir. 3) Ailevi-nesebi yapının oğul (ibn) olarak ifadesi ve ecdât ile övünme geleneği akraba evliliğine sebep olur. Bu da gençlerin eşini seçme şansını kısıtlar. 4) Aile içinde kadın güçsüz bir konumda bulunur. İslam ona özel mülkiyet hakkı tanıdığı halde, kamusal-toplumsal alanlara çıkışları kapalı tutulduğu için bu hakkını kullanabilmesi güçlüklerle karşılaşabilir.¹⁵ Bu tespit ve eleştirilerden özellikle ikincisi önemli ve islamî prensiplerin bir gereği olarak anlaşılmalıdır. Diğer tespitlerin de İslam tarihindeki durum açısından büyük oranda geçerli olduğu söylenebilir.

C. Abbasilerin Siyasi-İdari Hayatında Kadının Yeri ve Etkisi

Daha çok Sasânî veya İranî idare geleneğinden “vezirlik”, “kâtiplik”, “şurta” (polis teşkilatı), “berîd” (posta teşkilatı) ve “dîvân” (bakanlıklar) gibi kurumları alarak bünyesinde hayata geçirmesiyle Abbasiler, Emeviler’e oranla daha düzenli bir devlet teşkilatına sahip olmuşlardır. Haddizatında bu olgunun, neredeyse kendi zamanlarına kadar devam eden fetih harekâtından sonra doğal olarak gelişen bir süreç olduğu kabul edilmelidir. Bütün Ortaçağ devletlerinde olduğu gibi, Abbasiler’de de kadınların diğer alanlara oranla daha etkili oldukları yer, bu siyasi-idari teşkilatlardır. Halife, vezir, vâli, kâtip veya hâcip (baş vezir) sıfatına sahip olmuş bir kadına kaynaklarda rastlamak mümkün olmadıysa da, bu makamlarda bulunan erkeklere hür ve câriye kadınların etkileri söz konusudur. Yani bu alanda kadınlar kendilerine doğrudan bir yer bulamamış, ancak yöneticileri büyük etki altına alarak önemli roller üstlenmişlerdir. Bu kadınlardan adları İslam tarihi kaynaklarında yer alanlar kısaca tanıtılarak konunun daha iyi anlaşılmasına çalışılacaktır.

1. Hayzüran bnt. Atâ Mevlâ Ebîhi

İran asıllı bir cariyedir. Abbasî Halifesi Mehdî, daha tahta geçmeden evvel 100 bin dirheme onu satın almış, ona özgürlüğünü vermiş ve kendisine eş yapmıştır. Evliliklerinden dünyaya gelen Hâdî ve Harun Reşîd ileride devletin büyük hükümdarlarından olacaklardır.¹⁶ 158/774 senesinde Mehdî tahta geçtikten sonra çok sevdiği hanımı Hayzüran’ın yönetim üzerindeki etkisi de başlamıştır. Önemli devlet işlerinde söz sahibi olmak isteyen üst düzey yöneticiler, Hayzüran’ın kapısını artık sürekli aşındırmaya başlarlar.¹⁷

Yönetici atamalarında özellikle etkili olan Hayzüran, mesela Cürüş köyünde köle statüsünde bulunan erkek kardeşi Gıtrif b. Atâ’yı önce saraya yanına alır ve daha sonra da Yemen gibi çok önemli bir vilayete vali olarak atanmasını sağlar.¹⁸ Bu olay, onun halife Mehdî üzerinde ne derece etkili olduğunu gösteren çarpıcı bir örnektir. Bu gücünü o, zeki ve

otoriter yapısıyla sağlamaktadır. Nitekim, kendi çocukları bile ondan çekinirler ve muhalifleri ise onu açıktan eleştiremezlerdi.¹⁹

Kocası Mehdî'nin ölümünden sonra oğlu Hâdî'nin iktidarı döneminde de Hayzüran'ın perde gerisindeki hâkimiyeti artarak sürmüştür. Bunun örneğini, Mehdî'nin öldürülmesinde parmağı olduğu ithamıyla yeni halife Hâdî tarafından öldürülmek istenen vezir Yahya b. Hâlid el-Bermekî'nin affedilmesi olayında görmek mümkündür. Vezirin affedilmesini sağlayan ise Hayzüran'dır.²⁰ Diğer yandan, Hayzüran'ın baskısı, halife Hâdî'yi oldukça rahatsız etmiş olsa gerek ki, annesinin yönetimdeki etkisini kırmak için büyük bir mücadeleye girer ve aralarında düşmanlık oluşur. Hâdî'ye göre yönetim işi kadınların harcı değildir ve onlar bu işe karışmamalıdır. Fakat, çabaları netice vermeyince Hâdî çok öfkelenir ve sonunda annesini şöyle tehdit eder:

"Eğer komutanlarımdan veya idarecilerimden herhangi birinin senin kapına geldiğini duyarsam, vallahi onun boynunu vurur mal varlığına el koyarım. Artık isteyen gelsin bakalım! Nedir bu her gün sabah akşam grup grup kapına gelip giden insanlar! Bak, seni tekrar tekrar uyarıyorum, ne Müslüman ne zimmî, kapını hiç kimseye açmayacaksın!"

Benzer bir tehdidi adamlarına da yapar. Ancak, annesiyle aralarındaki sürtüşme o dereceye varır ki, annesini zehiretmeye bile teşebbüs eder, fakat başaramaz.²¹

Halife Hâdî'ye rağmen Hayzüran yönetimdeki aktivitesini sürdürür. Dahası, 173/789 tarihinde tertiplemediği bir suikast sonucu oğlu Hâdî'yi çekinmeden öldürtür. Yerine tahta geçen diğer oğlu Harun Reşid ile birlikte Hayzüran'ın saltanatı artarak devam eder ve öldüğünde sahip olduğu servetin yıllık gelirinin, devletin yıllık gelirinin yarısına denk gelen 160 milyon dirheme ulaştığı iddia edilir.²²

2. Zübeyde bnt. Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr

Selsebil adlı cariye bir annenin kızıdır. 165/781 yılında halife Mehdî, muhteşem bir düğünle onu oğlu Harun Reşid ile evlendirmiştir.²³ Akıllı, güzelliği ve güzel konuşmasıyla ünlü olan Zübeyde'nin Harun Reşid yanında önemli bir yeri ve onun üzerinde büyük etkisi vardı. Bu yerini kullanarak o, bütün devlet işlerine karışır ve kaynanası Hayzüran gibi perde gerisinde gerçek bir devlet gücünü temsil ederdi. Hayzüran'a nispetle kendisini daha itibarlı kılan özelliği ise, halifelerin neslinden gelmesi ve Hâşimîler içinde bir halife doğuran tek kadın olmasıydı.²⁴

Zübeyde'nin siyasetteki etkisine en çarpıcı örnek, oğlu Emin'in veliaht olmasına karşı çıkan vezir Yahya ile oğlu Cafer el-Bermekî'nin Harun Reşid tarafından ailece cezalandırılmalarında katkısının olmasıdır.²⁵ Zübeyde'nin çabasıyla oğlu Emin önce veliaht, babasının vefat etmesiyle de halife olur. Ancak, Emin kardeşi Me'mun tarafından öldürtülünce kendisinin perde arkası iktidarı da sona erer.²⁶

3. Abbâse bnt. el-Mehdî

Halife Mehdî'nin kızı ve Harun Reşid ile Hâdî'nin kız kardeşi olan Abbâse, devlet yönetimi üzerinde etkisini hissettiren Abbasî kadınlarından birisiydi. Harun Reşid ona değer verir ve devlet işlerini görüştüğü meclisinde konuları ona da danıştırdı. Hatta, zekası ve kültürel birikimiyle o kadar öne çıkmıştı ki, danışmanlık konusunda vezir Cafer el-Bermekî'ye eş değer bir konuma sahip olabilmişti.²⁷

Abbâse'nin özel hayatıyla ilgili ilginç bir olay vardır. Kendisi üç evlilik yapmış ve üç kocası da kendisinden önce ölmüştür. Bu durum devrin ünlü şâiri Ebu Nüvâs'a şu şiiri söyletmiştir: "Ey halife, eğer bir hâini öldürmek istersen, Abbâse ile evlendir!"²⁸

4. Bûrân bnt. el-Hasan b. Sehl es-Serahsî

Halife Me'mun'un hanımı ve vezir el-Hasan b. Sehl'in kızıdır. 210/825 senesinde yapılan muhteşem bir düğünle halifenin eşi olur. Düğün esnasında kendisine arzularını soran halife kocasından bazı siyasi ve dinî nitelikli isteklerde bulunur. Bunlardan ilki, bir süre önce isyan çıkardığı için idama mahkûm olan İbrahim b. el-Mehdî'nin affedilmesi, ikincisi de öldürülen vezir Cafer el-Bermekî'nin annesi Attâbe'ye hac için izin verilmesiydi. Bu isteklerin her ikisi de halife tarafından kabul edilerek yerine getirilmiştir. Bundan sonra Bûrân, Hayzûran ve Zübeyde gibi perde arkasından devlet işlerinde etkili olmuştur.²⁹

5. Diğerleri

Attâbe Ümmü Cafer b. Yahya el-Bermekî, Harun Reşid devrinde yöneticiler ve halk üzerinde önemli etkisi bulunan bir kadındı. 400 hizmetçiye ve büyük bir servete sahipti.³⁰

Bânûka bnt. el-Mehdî, halife Mehdî'nin kızıdır. Babası yanında değeri büyüktü. Dolayısıyla, idareciler üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Bunu şu olaydan anlamak mümkündür. Halife Mehdî, ordusu başında Basra şehrine girerken Bânûka da "gulâm" yani erkek hizmetçi kıyafetinde atlı süvari olarak emniyet genel müdürünün (Sâhibü's-Şûrta) önünde geçit törenine katılıyordu.³¹

Uleyye bnt. el-Mehdî, halife Mehdî'nin kızıdır. Kardeşi Harun Reşid kendisine çok değer verirdi. Uleyye, edebiyata yatkın olduğu için şiir konusunda oldukça yetenekliydi. Bu özelliğiyle o, saraydaki şâirler (bir nevi zamanın medyası) üzerinde oldukça etkili olabiliyordu. Saray içerisinde ve dolayısıyla devlet yöneticileri üzerinde etkili olmuş diğer Abbasî kadınlarından bazıları da şunlardır: Lübâbe bnt. Ali b. el-Mehdî, halife Mehdî'nin torunudur. Devletin rüşvetçi kâtipleri üzerinde etkili olan cariyeye Fadl, ilk halife Ebu'l-Abbas es-Seffâh'ın eşi Ümmü Seleme, Harun Reşid'in hanımlarından Emetü'l-Aziz ve son olarak da Ümmü Muhammed b. Salih el-Miskîn.³²

D. Cariye Kadınların Yeri ve Etkisi

Tarihî bir realite olarak genellikle savaşlar sonucu özgürlüğünü kaybeden kadın veya kızların, Abbasî idarecileri ve zenginlerinin, hatta orta gelir düzeyindeki halkın evlerinde hizmetçi, yataklık, şarkıcı, vb. şekillerde kullanılması, daha Emeviler zamanında yaygın bir gelenek halini almıştı. Nitekim, idareciler üzerinde daha çok etkili olabilmiş kadınlar da çoğunlukla cariyeye kökenli olanlardı. Kaynaklarda bunu gösteren kayıtlar pek çoktur ve bu kayıtlar idarecilerin cariyelerine olan aşklarını bize anlatmaktadır. Abbasî halifelerinin birisi hariç hepsi cariyeye kökenli kadınlardan doğmadır.³³ Bu gerçek bile cariyelerin sarayda ve toplumda ne denli önemli bir yere sahip olduklarını göstermesi bakımından tek başına yeterli bir delil sayılabilir.

Abbasîler'de kadınlardan konu açıldığında ilk akla gelen şüphesiz cariyelerdir. Büyük bir coğrafyaya yayılmış ve pek çok milletleri hâkimiyeti altına almış bulunan devletin çok zengin gelir kaynaklarına sahip olduğu bilinmektedir. Bu güç ve zenginliği elinde tutan idarecilerin, halkın zengin tabaka mensupları ile birlikte önceki İslam devletlerine oranla artık çok sık yapmaya başladıkları bir alışkanlıkları olmuştu. O da, bol miktarda cariyeye edinmek ve içkili çalgılı eğlence geceleri düzenlemek. Arap kadınlarına göre çok daha güzel görünen cariyeye kadınlar, Abbasî erkeklerinin gönüllerini çalıyorlar, böylece onlara istediklerini yaptırabiliyorlar ve şâirlik-şarkıcılık-dansözlük gibi özelliklerini kullanarak onları eğlence hayatına alıştıyorlardı. Doğal olarak bu durum erkeklerin evlerindeki hür hanımlarına olan ilgilerinin azalmasına ve hür kadınların önceki devirlere oranla toplumsal mevkilerinin düşmesine yol açmıştı. Dolayısıyla, artık hür kadınların evlere kapatılması, sokağa çıkmalarının yasaklanması ve toplumsal alanlardan uzaklaştırılmasına kadar varan olumsuzlukların yaşanması neredeyse sıradan gelişmeler halini almıştı.³⁴

Sonuç olarak, Abbasîler'in siyasi-idari hayatında kadınların, özellikle de saraylı kadınların önemli bir nüfuz alanına sahip olduklarını söylemek mümkündür. Ancak,

siyasetteki bu avantajlı durum, sosyal ve kültürel alanlarda özellikle hür kadınların aleyhine olacak büyük ve kalıcı değişimlerin yaşanmasına engel olamamıştır.

E. Abbasiler'in Sosyal ve Kültürel Hayatında Kadının Yeri

Abbasi Devleti içinde yaşayan insanları dini yönden üç grupta toplamak mümkündür: Müslümanlar, Zimmîler ve Müste'menler. Bunlar içinde en büyük kesimi oluşturan Müslümanlar, devlete İslam inancı ile bağlıdırlar ve tebealıkları bu esas üzeredir. Zimmîler, devlete zimmet (teminat, kefalet) akdi ile bağlı olup tebealıkları da bu esasa göre geçerlidir. Buna göre zimmî, yapmış olduğu zimmet akdi gereği Müslümanların korumasını ve İslam ülkesinde yaşamayı kabul etmiş olan Gayrimüslimdir. Müste'menler ise, İslam ülkesine geçici amaçlarla gelen Gayrimüslimlerdir. İslam devletiyle olan bağları muvakkat (geçici) eman akdi ile olmakta ve bu esasa dayanarak devletin her bölgesinde geçici olarak ikâmet edebilmektedirler. Zimmîlerin durumlarının İslam tarihi boyunca genel olarak iyi olduğu bilinmektedir. Zira, İslam'a göre Zimmîler, hak ve görevlerde –bazı durumlar hariç– Müslümanlar gibidirler. Abbasiler'de daha çok kırsal alan ve çiftliklerde yaşayan Zimmîler, kendi dil, din ve kültürlerine genellikle bağlı kalmışlardır. İslam'a girenlerin çoğu ise, şehirlere göç etmişlerdir.³⁵

Emevîler'in sosyal hayatta "Arap-Arap olmayan" ayrımına karşın, Abbasiler'in bu konudaki politikası büyük ölçüde insanlar arasında eşitlik prensibine dayanıyordu. Bağdat'ta kabiliyetli olan herkes kimin soyundan olduğuna bakılmaksızın istediği imkanı elde edebilir, hilâfet hariç bütün mevkilere gelebilirdi. Çünkü, iktidarın yabancı (İranlı-Türk) unsurlara dayanması nedeniyle Abbasiler'de Arabistan'a has cemiyet hayatının temelini teşkil eden basit kabile sistemi parçalanmış ve çökmüştü. Sosyal tabakaların en tepesinde halife ve hanedan mensupları bulunur, sonra hükümet görevlileri (vüzera, umera, ummal, kudat, vb.) ile Haşimî soyundan gelen oğullar ve bunlara bağlı zümreler yer alırdı. Bundan aşağısı ise askerler, gözde arkadaşlar (a'vân), eğlence dostları ve hatta mevlâlar (mevâlî, azatlı köleler) ile hizmetçilerden (hadem) meydana geliyordu. İrkî olarak toplumda dört hâkim unsur mevcuttu. Bunlar Araplar, İranlılar, Türkler ve Mağrbliler idi. Ayrıca, dini gruplar birbirlerinden tamamıyla ayrı durumda bulunur, aralarında ilişki olmazdı.³⁶

Bir hanedan prensibi olduğu anlaşılan uygulamaya göre, eş seçimi hususunda Abbasi halifeleri Arap kadınlarını tercih etmemişlerdir. Bunu şundan anlıyoruz ki, Abbasi hanedanı içerisinde sadece üç halife hür (hurre) kadınlardan, diğerleri ise İranlı, vb. Arap olmayan unsurlardan doğmadır. Halka gelince, halk arasında yaygın bir kanaate göre, hür kadınlar evde pişmiş ekmeğe, cariyeler ise pazar işi ekmeğe benzetilmektedir. Yani cariyeye daha kıymetli addedilmektedir. Bu kabule rağmen, sosyal hayatta hür kadınların erkekler kadar olmasa da belli oranda saygınlıklarını muhafaza ettikleri bir vâkiadır. Ancak, cariyelerin çoğalması ve erkekler tarafından yoğun ilgiye mazhar olmasıyla ki, hür kadınlara ilgi ve itibar azalmaya başlamıştır.³⁷

Hür kadınlardan çok cariyeye kadınlara düşkünlüğün en önemli sebebi ise daha çok devlette ve toplumda geçerli olan İslam Hukuku kurallarıyla ilgilidir. Bu kurallara göre, alınır-satılır bir meta olması hasebiyle erkeklerin cariyelerle olan münasebetleri hür kadınlara nisbetle daha serbest olabilmektedir. Yani erkekler kendisinin olmasa bile cariyelere rahatça yaklaşabilir, bakabilir, onların güzelliğini inceleyebilirlerdi. Oysa, aynı hukukun hür kadınlarla erkelerin ilişkilerini düzenleyen kurallarına göre, erkekler kendilerine akraba olmayan kadınlarla zorunlu haller dışında görüşemez ve konuşamazdı. Dolayısıyla, eğlenmek isteyen erkeklerin bu zevki cariyelerle tatma eğilimi göstermeleri de anlaşılır bir durumdur. Ayrıca, işin bir de ticari yönü vardı ki, o da görgü kuralları, edebiyat ve müzik gibi alanlarda iyi yetiştirilen cariyelerin fiyatları daha yüksek olur ve tüccarlar daha çok kazanç için onların özel eğitim almalarına özen gösterirlerdi. Bu durum, cariyelere olan ilgiyi daha da artıran bir unsur oluyordu. Öyle ki, zamanın tarihçileri, şâir ve edebiyatçıları eserlerinde hür kadınlardan daha çok cariyelere yer verirlerdi.³⁸

Diğer yandan, cariyelere olan düşkünlüğün sebebini, hür kadınların toplumsal alanlardan uzaklaştırılması, evde kalmalarının üstün tutulması ve üzerlerine kapıların kapatılması anlayışının toplumda yaygınlaşmaya başlaması olgusuna bağlayanlar da vardır. Arap Müslümanların fetihler vasıtasıyla kendileri dışında pekçok toplulukla iç içe yaşamak durumunda kalmış olmaları da bunda etken sayılabilir. Her ne kadar tarih kaynakları Abbasi toplumunda cereyan eden bu dönüşüme açıkça işaret etmezlerse de, dolaylı pekçok işaret hür kadının ikinci sınıfa düştüğünü ve onun yerini cariyelerin aldığını ifade etmektedirler. Bu dolaylı işaretler, tarih kitaplarından çok Arap Edebiyatı kaynaklarında yoğun olarak görülebilmektedir. Mesela Câhız, cariyeler konusunda toplumda neredeyse atasözü haline gelmiş olan şu sözü nakletmektedir: “Kim sorumluluk ve işlerinin hafif olmasını, iyi hizmet görmeyi ve el üstünde tutulmayı isterse, hür kadınlarla değil cariyelerle evlenmelidir.”³⁹

Cariyelerin en çok rağbet gördüğü ve toplandığı yerlere gelince, doğal olarak yönetici zümre ile zenginlerin konakları yani halife, vezir, vali, tüccar, vb. seçkin zümre ve çevrelerindeki evleriydi. Buralarda tertiplenen içkili, eğitilmiş şarkıcı (muganniye, kayne/kaynât) ve dansöz (rakkase) cariyelerle yapılan eğlenceler yani işret meclisleri, Arap hikayecilerinin asırlarca anlatageldikleri uzun hikayelerin baş konuları arasında yer almıştır. Bu eğlencelerde yer alan cariyelere efendileri tarafından cömertçe hediyeler verilir, onlar da efendilerine isteklerini kabul ettirme şansına sahip olabilirlerdi. Başta halifenin sarayı olmak üzere diğer köşk ve konaklarda cariyeler el üstünde tutulur ve adeta dokunulmazlıkları vardı denebilir. Mesela Harun Reşid’in eli altında iki bin kadar cariyesinin olduğu söylenir.⁴⁰ Hanımı Zübeyde, düşkün olduğu bir cariyesinden soğutmak amacıyla kocasına on adet güzel cariyeye hediye etmişti ki, bunlardan birisi müstakbel halife Memun’un, diğeri Mutasım’ın annesi olmuşlardır. Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bermekî Vezir hanedanından Ümmü Cafer’in halife Emin’e hediye ettiği cariyeler de burada hatırlanmalıdır.⁴¹ Abbasi halifelerinin yakın dostu (nedim) olan meşhur Câhız’a göre, “eğer halife hanımlarından birisinin elinde kocasının hoşlandığını bildiği bir cariyesi varsa, onu en güzel şekilde süsleyerek kocasına hediye etmelidir. Bu hediye kabul eden kocası da ancak pek az kadının yapabileceği türden bu cömertliğe karşı o hanımını diğerlerinden daha üstün tutmalıdır.”⁴² Evet, bu öneri de hür ve cariyeye kadınların toplumda gördüğü değeri anlatmak bakımından çok şey anlatır mahiyettedir.

Halife Emin ise, sarayındaki cariyelerden öyle bir grup oluşturmuştu ki, bunlar saçlarını gayet kısa keserler, genç erkekler gibi giyinirler ve başlarına ipekten türban bağlarlardı. Bu tür hizmetçi edinme modası, kısa zamanda toplumun üst tabakasından başka alt tabakalarına da yayılmıştı. Bir diğer halifeden örnek vermek gerekirse, Hıristiyanların kutsal günlerinden sayılan Hurma Pazarı Günü’nde Memun’un huzurunda yirmi Yunanlı cariyeye süslenmiş, boyunlarında altın haçlar ve ellerinde zeytin dalları ile hurma yaprakları olduğu halde dans etmektedirler. Bu gösteri, üç bin dinarın o dansöz kızların üzerlerine saçılması gösterisiyle bitirilir. Aynı şekilde, Harun Reşid’in sarayındaki bir cariyeler gösterisi sırasında, hazineden altı milyon dirhem cariyelerin üzerine saçıldığı da rivayet edilmektedir. Ne var ki, cariyelerin yaşantı şekilleriyle toplumda bu şekilde itibar görmesi olgusu, toplumun kadına bakış açısında istenmeyen dönüşümlere sebebiyet verecektir.⁴³

Bir başka açıdan bakıldığında ise, sayıları erkek kölelerden daha fazla olan cariyelerin, pazarlandıkları galerilerdeki (dâru’n-nuhhâse) masumiyetleriyle kalmadıkları, bilakis dinî, kültürel, medenî ve ahlakî yönlerden Abbasi toplumunda kalıcı izler bıraktıkları anlaşılmaktadır.

Sahip oldukları itibar yanında, cariyelerin çeşitli haksızlıklara maruz kaldıkları da bilinmektedir. Mesela Harun Reşid, çocukluktan beri iş ve eğlence arkadaşı olan veziri Cafer’i öldürttüktan hemen sonra Cafer’in cariyesi Fatine’yi çağırır ve ondan şarkı söylemesini ister. Cariyenin çekimsiz kalması üzerine derhal öldürülmesini emreder. Ancak, kızı öldürmek istemeyen cellat, “kızım bir şeyler söyle de kurtul” diye kulağına fısıldadığında cariyeye can havliyle fakat yine de halifenin hoşlanmayacağı şarkılar mırıldanmaya başlar. Buna iyice kızan halife, kızın elinden udu alarak kafasında parçalar. Olayın etkisiyle cariyeye, üç gün sonra kederinden ölür.⁴⁴

Bir başka olay da tarihçi Taberi tarafından aktarılmaktadır. Bir gece halife Hadî, arkadaşlarıyla sohbet ederken odaya giren bir hizmetçi halifenin kulağına bir şeyler fısıldar, bunun üzerine halife kalkar, bir süre sonra heyecanlı şekilde geri döner ve biraz dinlenme ihtiyacı duyar. Beraberinde gelen hizmetçinin elinde ise üzeri mendille örtülmüş bir tabla vardır. Halifenin emriyle yere konulup üzeri açılan tablada iki güzel cariyenin başları vardır. Halife, cariyelerin başına geleni şöyle anlatır: “Bir süredir bu iki cariyenin lezbiyenlik yaptıklarını duyuyorduk. Onları gözetlemesi için bu hizmetçiyi görevlendirmiştim. İşte biraz evvel geldi ve onların cinsel ilişki halinde olduklarını haber verdi. Ben de gittim, dediği gibi onları o halde yakaladım ve hemen katlettim.” Daha sonra hizmetçiye kafaları ortadan kaldırmasını emreder ve sanki hiçbir şey olmamış gibi arkadaşlarıyla sohbete devam eder.⁴⁵

Abbasiler’in ilk zamanları, İslam kültür ve medeniyeti geleneğine nerdeyse damgasını vuran bir devir olmuştur. İslam dünyasının temel müesseselerinden pek çoğu ve büyük bilimsel gelişmeler-oluşumlar bu devirde şekillenmiş, zamanla Endülüs’te gelişerek Avrupa’nın medenî gelişimine de tesir etmiştir.⁴⁶ Kültür hayatındaki gelişmeye kadınların da katkıları önemli boyutlarda olmuştur. Ümmü’l-Kiram bnt. el-Mu’tasım, Sümâme bnt. Kadı Abdullah İbnü’s-Sevvâr, Sevvâb bnt. Abdullah el-Hanzâlî, el-Hacnâ bnt. Nusayb Mevlâ’l-Mehdî, Hadîce bnt. el-Me’mun, Âişe bnt. el-Mu’tasım, Abbâse bnt. el-Mehdî, Uleyye bnt. el-Mehdî, Lübâbe bnt. Ali b. el-Mehdî, Halife Harun Reşid’in hanımı Zübeyde ve cariyesi Mâriye, Nâtîfî’nin cariyesi İnan gibi kadınlar şiir, edebiyat ve diğer bazı bilim dallarında erkeklerle yarışacak seviyeye erişmişlerdir.⁴⁷

Birden çok kadınla evlilik, yaygın görülen âdetlerdendi. Ancak, her kadın bunu kabul etmeyebilirdi. Boşanma konusunda, erkeklerde büyük bir serbestlik ve rahatlığın hâkim olduğu söylenebilir.⁴⁸ Kadınlara dayak ile ilgili ise, bu istenmeyen duruma daha çok cariyelerin maruz kaldıklarını kaynaklarda görmek mümkündür.

Sosyal ihtiyaçlar gereği evinden sokağa yalnız veya arkadaşlarıyla birlikte çıkabilen kadınlar, ekonomik ve ticari hayatta da görülürlerdi. Mesela, fakir veya dul kadınlar yünlerini satmak ve alışveriş yapmak amacıyla dışarıya çıkabiliyorlardı. Ticarete konu olan kıymetli mallar arasında en yaygın olanı cariyelerin olduğu bir ülkede kadınlardan bazıları çarşılardaki dükkanlarda satıcı olabiliyor, bazı küçük bölgelerde ticarete bile hâkim konumda olabiliyorlardı. Ancak, kadının bu doğal ihtiyacını kısıtlayıcı nitelikte bazı gelişmeler de görülmüyor değildi, mesela sokakta erkeklerin tacizine maruz kalmak gibi⁴⁹.

Taciz, genellikle askerler ve muhtesipler (polis ve zabıta) tarafından yapılırdı. Fakat yapılanlar tacizle bitmiyor, bazı kadınlar hırsız ve kural tanımazların elinde soyguna, hatta ölüme bile maruz kalabiliyorlardı. Nitekim, “kadınların karşılaştıkları bu tür zorluklar ve tehlikeler sebebiyle, ev dışına çıktıklarında onların korunmalarını sağlamak amacıyla bazı resmi uygulamalar getirilmiştir. Mesela, cadde ve sokaklarda erkeklerin kadınlarla konuşmaları yasaklanmıştır. Ayrıca, bundan sonra muhtesibin görevleri arasına erkeklerle kadınların sokaklarda birlikte gezmelerini önleme işi de girmiştir”. Bir diğer uygulama da, şüpheli yerlerde kadınlarla birlikte görülen erkeklere görevlilerce şiddetli cezaların tatbik edilmesiydi. Nitekim, bir şehrin kadısının evinde kadının kızıyla yakalanan bir erkek dayak (darb) cezasına çarptırılmıştı. Diğer bir örnekte ise bir idarî görevli, şefinin cariyesiyle birlikte bir hamamın önünde şüpheli bir halde görüldüğü için idam edilmişti.⁵⁰ Bu örnekler, idarecilerin toplumsal hayatta huzuru sağlamak için alınan önlemler olarak da düşünülebilir. Ancak, benzeri olaylar Abbasi öncesi devirlere nisbetle daha fazla görülür hale gelmiştir ki, konumuzu ilgilendiren tarafı da burasıdır.

Abbasiler’de kadınların yapma imkanı bulabildikleri aktivitelerden oyun ve spor, daha sonra da giyim konusuna değinmek gerekmektedir. Kadınlar daha çok satranç ve tavla gibi ev içinde oynanabilen oyunlara ilgi gösterirlerdi. Açık alan oyunlarından ise, okçuluk ve ata binme gibi oyunlara katılanlar olurdu. “Fanza” adıyla bilinen oyunu özellikle Nabatî kadınlarınca oynanırdı. Bir tür dans olan bu oyunda kadınlar elele tutuşup koro halinde bir nakarat söyleyerek hep birlikte dans ederlerdi. Her şekliyle dans (raks) şarkıcı cariyeler tarafından eğlence yerlerinde yapılırken, zamanla üst tabaka genç kızları da dansı

benimsemeye başlamışlardı. Ayrıca, koşu ya da atletizm denebilecek spor çeşidi yapan cariyeler de vardı. Hür kadınların pek imkan bulamadıkları oyun ve spor aktivitelerine daha çok cariyeye kadınlar katılırlardı.⁵¹

Giyim-kuşam alışkanlıkları bakımından Abbasiler'de daha çok İran tesirinin hâkim olduğu görülmekteydi. Saray çevreleri, bütün sosyal konularda olduğu gibi giyimde de İran etkisinde kalmışlardı. Bu yönüyle Emeviler'de olduğundan çok farklı bir şekildedir. Kadınlar, genellikle geniş bir çarşaf ile boyundan yırtmaçlı uzun bir gömlek, soğuk havalarda bunun üzerine dar ve kısa bir hırka giyerlerdi. Giyilen çarşaf, dışarı çıktığında bütün vücudunu örtecek şekilde uzun olurdu. Başını da boynunun üzerinden bağladığı bir eşarp ile örterdi. Ancak, yüksek tabaka kadınlarının giyimi halkınkinden oldukça farklıydı. Onlar kıymetli taşlar, mücevherler ve altınla süslenmiş giysiler giyerler, giyinme ve süslenmeye aşırı paralar sarf ederlerdi. Ayrıca bunlar toplumda kadın giyim tarzı modayı belirleyen kesimdi. Nitekim, Harun Reşid'in hanımı Zübeyde, zamanın moda öncüsü olmuştu. Makyaj yapma da aynı çevrelerde yaygındı. Kadınların yanında, erkekler de kokulanma (et-tetayyüb), saç boyama (el-hidâb) ve takı takmaya düşkündüler. Kadınlar yüzlerine kırmızı gül rengi verirler, dudakları için de ceviz ağacı-kabuğundan yapıldığı sanılan boyayı kullanırlardı. Kısacası, Abbasi kadınları İranlılardan öğrendikleri giyim tarzını daha da ilerleterek hayatlarında yaşıyorlardı.⁵²

F. Abbasiler'in İktisadi Hayatında Kadının Yeri

Devlette sosyal adaletin olup olmadığını kadınlar açısından tespit etmeye çalışmakta yarar vardır. Doğrusu, halife ve diğer yöneticiler ile sayıları hiç de az olmayan onların yakın çevrelerindeki kadınlar saray ve köşklere müreffeh bir hayat yaşıyorlardı.⁵³ Buna karşın, büyük halk kütleleri vasat ve fakir bir halde yaşamaya çalışıyorlardı.⁵⁴ Yani, devlette sosyal adaletin varlığından söz etmek pek mümkün görünmemektedir. Seçkin kesimin kadınları servet biriktirme hususunda birbirleriyle adeta yarış ederlerdi. Harun Reşid'in saray ve konaklarında altısı hür, on dokuz tanesi de cariyelerden olmak üzere tam yirmi beş adet hanımı; bu kadınlardan olma on üçü kız, on ikisi erkek olmak üzere toplam yirmi beş adet de çocuğu vardı.⁵⁵ Harun Reşid'in, kadınlara bakışını yansıtmaya açısından önemli sayılabilecek bir olay da, onun çok sevdiği iki insanı, veziri Cafer ile kız kardeşi Abbâse'yi, ikisi aynı anda kendi meclisinde bulunabilsinler diye tuhaf bir evlilik şekliyle birbirlerine nikâhlanmasınıdır.

Buna göre, onlar ancak Harun Reşid'in yanında bir arada bulunabilecekler, fakat onun dışında asla görüşemeyeceklerdi. Ancak, bu yasağa rağmen iki insanın birleşmeleri önlenememiştir. Abbâse ile Cafer gizlice evlilik hayatı yaşamışlar, hatta iki çocukları da olmuştur. Çocuklarını ise, başkent Bağdat'tan uzaklarda yaşayan akrabalarının yanına verip başkentten uzakta güven içinde büyümelerini sağlamışlardır. Fakat, bir zaman gelir ki Harun Reşid bu durumu öğrenir. Rivayetlere göre, aslında Abbâse ile Cafer'in yaptığı gizli evliliğin bir bahane olduğu, gerçekte ise devlet yönetiminde kendisinden daha etkin ve zenginlikte neredeyse daha ileri duruma geçen vezir Cafer'in ailesi Bermekîler'i bertaraf etmek amacıyla Harun Reşid, Cafer ile Abbâse'yi öldürtür, Bermekîler'in mal varlığını da müsadere eder.⁵⁶

G. Abbasiler'in Dinî Hayatında Kadının Yeri

Abbasiler'de hükümet nizamı, görünüşte şeriat ile kayıtlı bir monarşi şeklindedir. Halifenin idarede esas aldığı şey dindir. Özellikle adalet, harac ve hisbe müesseseleri dinin yoğun olarak şekillendirdiği idari alanlardır. Ancak, halifelerin keyfi tutumları sebebiyle ulemânın yönlendirmesi doğrultusunda islamî kuralların devlet hayatındaki etkisi Asr-ı Saadet'e nisbetle daha az görülmüştür.⁵⁷ Zira, devletin zenginlemesiyle birlikte gelen sosyal dönüşümlerin dini hayata yansımaması mümkün değildi. Önce saray ve çevresinde yayılan lüks hayat ve eğlence alışkanlıkları, yukarıdan aşağıya doğru diğer toplumsal katmanlara da sirayet etmişti. Bağdat'taki zenginlerden başka, sadece hanedan sülalesi Abbâsoğulları'nın sayıca otuz beş binlere vardığı⁵⁸ bir toplumda, bu sirayetin boyutları ve hızını tahmin etmek zor olmasa gerektir. Dinî hayatın ihlali olarak değerlendirilecek örnekler arasında halifelerin

pek çoğunun içki içtikleri iddiaları ve cariyeler ile eğlence hayatına düşkünlükleri gerçeği vardır.⁵⁹ Bu, Abbasi tarihi kaynaklarında sıkça işlenen bir konudur. Nitekim, lüks ve sefahat hayatının yaygın olduğu çevrelerin insanları, devletten maaş, hediye ve bahşiş gibi hak etmedikleri şekillerde yüksek gelir elde ederler, böylece büyük servetler yaparak hayatın bütün zevklerini yaşama imkanına sahip olurlardı.⁶⁰

Bu sebeptendir ki, pekçok İslam araştırmacısı Abbasi tarihinin göstergelerini genellikle şu ifade ve kavramlarla özdeşleştirmişlerdir: “Açıktan işlenen günahlar” (et-tehettük), “hayasızlık” (el-mücûn), “ihtişam-lüks-debdebe” (el-bezh), “aşırı bolluk” (et-teref), “faydasız oyun-eğlence hayatı” (el-hayatü'l-âbise), “heder edilen servet” (el-malü yezhebü hederan), “içki-işret ve şarkı meclisleri” (mecâlisü'l-işret ve'l-muganniyât), “oyun-eğlence vasıtaları” (edevâtü'l-lehvi ve't-tervîh), “oğlanlar ve cariyelerle seksüel yaşantı” (et-teserrî bi'l-cevârî ve'l-gilmân).

Eskiye nisbetle özellikle kadınların durumlarıyla ilgili dinî hayatta görülen diğer bazı dönüşümleri aksettirmesi bakımından önemli olaylar içerisinde şu örnekleri de saymak mümkündür. Mesela bazı halifelerin zina yaptıklarına dair rivayetler vardır. Cariyeler yanında hür kadınlardan da zina yapanlar artık sık duyulmaktadır. Halife Mehdî, kızı Banuka ya da Yakute'ye, genç erkek (gulam) kıyafeti içinde seksüel cazibesıyla askerlerin önüne çıkmasına izin verebilmektedir. Yine Mehdî, yakın arkadaşı Mutî b. İyâs'ın bütün kadınları alenen iffetsiz sayarak onları aşağılamasına engel olmamaktadır. Toplumun ileri gelen bazı tüccar, şâir, vb. kimselerin evleri birer bar-pavyon haline dönüşebilmektedir. Artık sokaklarda kadınlar tacize uğramaktadırlar. Kumar oyunları yaygınlaşmakta, sosyal ilişkilerde karşılıklı hile-kompo usulleri çok kullanılır hale gelmekte, zındıklık ve dinsizlik akımıyla cinsel hayatta sınır tanımazlık (eşcinsellik ve lezbiyenlik) akımları yaygınlaşmaktadır. Şiirde ve sözde kötü sözler artık sık kullanılmakta, hediye adı altında yöneticiler arasında rüşvet yaygınlaşmaktadır.⁶¹

Bu sosyal değişim içinde karakter olarak diğer olaylardan çok farklı bir gelişme vardır ki, o da Abbasiler'in ilk döneminde tasavvuf hareketinin doğuşudur. Tasavvuf hareketi içerisinde adları en başlarda anılan büyük sûfilerin çoğu, Abbasiler'in ikinci asrına denk düşen hicri üçüncü yüzyılda yaşamışlardır.⁶² İbrahim b. Edhem, Şakik Belhî, Abdullah b. Mübarek, Ahmed b. Hanbel, Ma'ruf Kerhî, Cüneyd Bağdadî, Ebu'l-Hüseyn en-Nurî, Ebu Said el-Harrâz, İmam Şiblî, Bayezid Bestâmî, Hâtim el-A'sam, Hâris el-Muhâsibî, Ahmed b. Hadraveyh, Yahya b. Muaz er-Râzî, Sehl et-Tüsterî, Hâkim et-Tirmizî, Hüseyin b. Mansur el-Hallâc, İbn Haffî, Ebu Süleyman ed-Dârânî, Zünnun el-Mısırî bunlardan bazılarıdır. Bu göstermektedir ki, birinci asırda ortaya çıkan müsait ortam bu gelişmeyi hazırlamıştır. Yani bu sûfiler, Hz. Muhammed döneminde yaşanmış olduğunu düşündükleri ideal islamî hayat tarzından Abbasiler döneminde görülen uzaklaşmanın getirdiği yeni durumdan fazlasıyla rahatsız olmuş olmalı ki, umutsuzca kendilerini siyasetten ve sosyal hayattan soyutlamışlar, halkı seküler dönüşüme karşı uyarma ve dinî hayatı yeniden canlandırma çabasına kendilerini adanmışlardır.

Sûfiler içerisinde Râbiatü'l-Adeviyye adlı kadın, Basra Tasavvuf ekolünün temsilcisi sayılacak kadar meşhur olmuştur. Nitekim, zamanın Süfyan Sevrî gibi ileri gelen sûfilere de ondan ders almışlardır. Râbia'dan başka Abbasi toplumunun dinî hayatında etkili olan sûfi kadınlar da vardır. Basralı Râbia el-Kaysiyye, Râbia el-Müsmi'iyye, Bürde es-Süreymiyye, Gufeyre el-Âbide, Emetü'l-Celil bnt. Amr el-Adeviyye, Nefise bnt. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebî Tâlib, Mü'mine bnt. Behlül, Meymune bnt. El-Akra', Mudga uht Bişr İbni'l-Hâris el-Hafî, Meymune uht İbrahim b. Ahmed el-Havvas, Âmine er-Remliyye, Fatıma en-Nisaburiyye, Melike bnt. El-Münkedir, Âişe el-Mekkiyye, Âsiye bnt. Müzâhim, Râbia bnt. İsmail, Râhibe Ümmü Osman, Râhibe el-Mevsiliyye, Şeyha Nusret bunlardan bazılarıdır.⁶³

Sûfi kadınlar yanında, bunlara benzer tarzda mürşide ve vâize olarak tanınanlar da vardır. Bunlardan mesela Semrâ bnt. Nüheyk, sokaklarda dolaşarak insanlara iyiliği emreder ve kötü işlerden onları sakındırır, uymayanları elindeki kırbacıyla döverdi.⁶⁴

Gayrimüslimlerin kadınları konusuna gelince, bunların hem erkekleri hem de kadınlarının bazı zamanlarda bazı özel kıyafetleri giymeye mecbur tutuldukları görülmüştür.

Bu uygulamanın, onların Müslümanlardan ayırt edilmeleri amacına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, Gayrimüslim kadınlar hak ve özgürlükler bakımından erkeklerden farklı bir uygulamaya tabi tutulmamışlardır.⁶⁵

Sonuç

Abbasi Devletinde hazine gelirlerinin artması sonucu yönetici ve elit kesimin büyük servet sahibi olmalarıyla gelen İslamî hayattaki sosyal yozlaşma kadar, fethedilen İran ve Bizans topraklarında yaşayan kültürlerden bazı yansımalarla birlikte, Dört Halife döneminden beri yaşayan kültürel değerlerden bir sapma olduğu görülmüştür. Bu durumun, Abbasi İslam toplumunda Müslüman kadının sosyal hayattaki hak ve sorumluluklarından geri kalmasına sebebiyet verdiği sanılmaktadır. Sosyal hayattaki bu tabloya karşın, siyasi ve özellikle kültürel hayatta kadınların daha aktif ve yararlı çalışmalar yaparak yer aldıklarını söylemek mümkündür.

Bu dönemde yaşanan toplumsal dönüşüm sonucunda özellikle dini, sosyal ve ekonomik hayatta kadınlara karşı bir negatif ayrımcılık olgusu ortaya çıkmaya başlamıştır. Kadının toplumsal konumu veya toplumun kadın kültürü, bir asır gibi bir süre içinde (750-850) büyük bir dönüşüm geçirmiş ve yerini yeni bir kadın anlayışına terk etmiştir. Bize göre, Abbasilerin ilk döneminden sonra Müslüman topluma karışmaya başlayan ve bir asır kadar sonra da Müslümanlaşacak olan Türklerin kadınlara yönelik İslamî anlayışlarını şekillendirecek olan da işte bu dönemde oluşan zihniyettir. Nitekim, o yıllardan bu günlere değin Müslüman Türk toplumlarında hatta Arap ve İran İslam toplumlarında mevcut olan geleneksel Müslüman kadın anlayışı, Abbasi toplumunda şekillenen anlayışla büyük benzerlikler göstermektedir. Bu benzerliklerin araştırılarak ortaya çıkarılması ise, yeni araştırmaların konusu olmalıdır.

Son olarak, Türkler'in Abbasiler ve İranlılar vasıtasıyla İslamiyet'e girdikleri ve dolayısıyla Abbasi-İran karakterli İslam geleneğini benimsedikleri göz önüne alındığında, mezkur dönüşümle birlikte gelen Müslüman kadın kültürünün Türk dünyasındaki dinî teşekkül ve zihniyetleri ne ölçüde etkilediği daha kolay anlaşılabilir. Dolayısıyla, konunun özellikle Müslüman Türkiye'deki İslamî cemaatler içinde kadına bakış açısıyla da ilgisi var demektir ki, bu da ayrı bir çalışmanın konusu olmaya adaydır.

* Öğretim Üyesi, Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü.

¹ Giriş kısmında yararlanılan eserler: M. Cemil Beyhum, *el-Mer'etü fi hadâratü'l-Arab*, (Beyrut 1981); A. Muhammed Ebu Şukka, *Tahrîru'l-Mer'e fi Asri'r-Risâle*, I-VI, (Kuveyt 1990); Hasan, H. el-Hâc, *Hadâratü'l-Arab fi Asri'l-Abbâsî*, (Beyrut 1994); Ali İ. Hasan, *Nisâün lehünne fi't-târîhi'l-İslâmiyyi nasibün*, Kahire 1981; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, I-VII, (Beyrut 1979); İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fi âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*, (Beyrut, without date).

² Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfahânî, *Kitâbü'l-egânî*, Müessesetü Cemmâl, Kahire 1927-1988, VII, 126-128, XI, 22.

³ Ebu'l-Hasen İbnü'l-Haccâc el-Kuşeyrî el-Müslim, *es-Sahîh*, Çağrı, İstanbul 1982, I, 509.

⁴ İsfahânî, III, 136.

⁵ Dâru'l-Kalem, I-VI, Kuveyt 1990.

⁶ Kuran-ı Kerim, Nisâ, 4/1, Zâriyât, 51/56, Nisâ, 4/124, Rûm, 30/20, Tevbe, 9/71.

⁷ Kuran-ı Kerim, Kasas, 28/7, Nisâ, 4/11, 34, Ahzâb, 33/33.

⁸ Nesaî, 28/2, 36/1, 1982.

⁹ Ahmed İbn Hanbel, II, 474, 1982.

¹⁰ Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *Resâil*, Dâru'l-Hadâse, Kahire 1988, IV, 146-147.

¹¹ Câhiz, *Resâil*, IV, 151, 157.

¹² Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezid el-Müberred, *el-Kâmil*, Beyrut 1986, p.950.

¹³ Geniş bilgi için bk. Câhiz, *Resâil*, IV, 158 vd.; Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Mehâsin ve'l-ezdâd*, Dâru İhyâi'l-Ulûm, Beyrut 1991, p.213 vd.; Müberred, p.950 vd.; Ahmed b. Ömer el-Ebûsîrî, *el-İhtirâz min mekâidi'n-nisvân*, tahkik: M. Altuncı, Beyrut 1989, p.213 vd.; Ahmed b. Abdülvehhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fûnüni'l-edeb*, el-Müessesetü'l-Mısriyye el-Âmme, Kahire 1984, II, 16 vd.; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekir, *Zâdü'l-meâd*, Beyrut 1987, p.144 vd.; Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr*, Dâru'l-Kütüb, Mısır 1930, X, 112 vd.; Dîb, p.48 vd.

- ¹⁴ J. E. Tucker, *Arab Women*, Indiana University Press, Indiana 1993, p.195-196.
- ¹⁵ İbnü't-Tıktakâ, p.206; Tucker, p.196, 1993; M.G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*, İz, İstanbul 1993, I, 298.
- ¹⁶ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut 1967, VIII, 121; V. Muhammed Alî, *Nüfûzü'n-Nisâ fi'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'l-İrâk ve Mısır*, Kahire (ty), p.11; Ali İ. Hasan, *Nisâün*, p.70.
- ¹⁷ İbnü't-Tıktakâ, p.191.
- ¹⁸ Taberî, VII, 222.
- ¹⁹ Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*, (Çev. Zeki Megâmız), İstanbul 1328, II, 459.
- ²⁰ Taberî, VIII, 188.
- ²¹ Taberî, VIII, 205-206; Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcû'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher*, Beyrut 1964, III, 338.
- ²² Taberî, VIII, 209, 230, 287; C. Zeydan, II, 65, 379; V. Muhammed Alî, p.22-23.
- ²³ Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maârif*, Kahire 1969, p.379; Ş.Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân ve Ebnâü Ehli'z-Zemân*, Beyrut 1978, II, 315.
- ²⁴ Mes'ûdî, III, 386; İbn Hallikân, II, 315; İbnü'l-Esîr, IV, 127; Nüveyrî, XXII, 164.
- ²⁵ V. Muhammed Alî, p.27.
- ²⁶ İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 184; Mes'ûdî, III, 402.
- ²⁷ Taberî, VII, 294; Celâleddin b. Ebi Bekr es-Suyûtî, *Nüzhetü'l-Cilesâ fi Eş'âri'n-Nisâ*, p.61; İbn Hallikân, II, 344; Veliyyüddin b. Muhammed İbn Haldun, *el-İber ve dîvânü'l-mübtedei ve'l-haber*, Beyrut 1979, I, 14.
- ²⁸ J. Horovitz, "Abbâse", *İA*, İstanbul 1940, I, 17.
- ²⁹ Taberî, VII, 606-607; İbn Hallikân, I, 16; Suyûtî, p.27; M.Hüseyin el-Hâirî, *Terâcimü A'lâmi'n-Nisâ*, Beyrut 1987, I 373.
- ³⁰ Ömer Rıza Kehhâle, *el-Mer'etü fi Âlemeyi'l-Arab ve'l-İslâm*, Beyrut 1984, II, 217; el-Hâirî, II, 267.
- ³¹ Taberî, VII, 186; İbnü'l-Esîr, VI, 87.
- ³² Suyûtî, p.63, 71; Taberî, VII, 359; Câhız, *el-Mehâsin*, p.199; İsfahânî, X, 255.
- ³³ Kerem el-Büstânî, *en-Nisâü'l-Arabiyyât*, Beyrut 1988, p.99; Kehhâle, II, 59, 101; Bâsime Keyyâl, *Tatavvuru'l-Mer'e Abra't-Târîh*, Beyrut 1981, p.100-102; el-Hâc Hasan, p.20-21; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul 1980, II, 511.
- ³⁴ Câhız, p.367; Kehhâle, II, 58-59, 101, 129; Keyyâl, p.101 vd.
- ³⁵ A.Zeydan, 1986, p.64-68; Mez, II, 57 vd.; S.E.Ali, p.355; Hitti, p.541 vd.; Hodgson, I, 262.
- ³⁶ Adam Mez, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-karnî'r-râbi'l-hicrî*, çev. M.A. Ebu Rayde, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1941-1947, II, 262, 1941/1947; Hitti, p.511-524, 1980; Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, çev. A.Turan Aslan vd., Kayıhan, İstanbul 1991, III, 229.
- ³⁷ Mesudî, 1964, II, 229; Hitti, p.511; H.İ.Hasan, III, 270-273
- ³⁸ Ahmed Emîn, *Duhâ'l-İslâm*, Mektebetü'n-Nehdati'l-Mısriyye, Kahire 1964, I, 98; Mez, I, 147.
- ³⁹ Câhız, 1991, 367; Keyyâl, p.100-101; Beşer, Faruk, *Kadının Çalışması, Sosyal Güvenliği ve İslam*, Seha, İstanbul 1991, 17-46
- ⁴⁰ Hâc Hasan, p.185.
- ⁴¹ İsfahânî, XVI, 137; Mesudi, II, 229.
- ⁴² Câhız, 1914, 148.
- ⁴³ Mesudi, VIII, 229; İsfahânî, IX, 138-139, XIII, 286; Nuveyri, 1984, V, 101; Kerem el-Büstânî, *en-Nisâü'l-Arabiyyât*, Dâru Nazîr-i Abbûd, Beyrut 1988, p.30.
- ⁴⁴ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Kâhire 1992, II, 246.
- ⁴⁵ Taberî, 1967, VII, 221; Ayrıca cariyeye İnan, Denâîr ve Ureyb'in başına gelen dayak olayları için bk. Nuveyri, V, 78, 94, 99.
- ⁴⁶ Fazlurrahman, *İslam*, çev. Mehmet Dağ-Mehmet Aydın, Selçuk, İstanbul 1992, p.112, 115; Yıldız, I, 40.
- ⁴⁷ Câhız, 1991, 193; Nüveyrî, V, 78; Suyûtî, p.20-71; İbn Hallikan, II, 285, 316; H.İ.Hasan, 1991, III, 271.
- ⁴⁸ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, p.76, 79-84.
- ⁴⁹ Ebu Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, Kahire 1931, VI, 9, IX, 188; Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, Leiden 1967, p.356; Mez, I, 311-313; Ebu Ali Muhsin b. Ali et-Tenûhî, *Nişvâru'l-muhâdara ve ahbâru'l-müzâkera*, Dâru Sâdır, Beyrut 1971, I, 255.
- ⁵⁰ İbnü'l-Esîr, VI, 248; Abdullah b. Muhammed el-Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, Matbaatü't-Temeddün, Kahire 1914, II, 148; Ebu Ali Muhsin b. Ali et-Tenûhî, *el-Ferec ba'de's-şidde*, Dâru Sâdır, Beyrut 1978, I, 355, II, 117, III, 219.
- ⁵¹ Nüveyrî, V, 95; H.İ.Hasan, III, 289; M. Manazir Ahsan, *Social Life Under the Abbasids*, Longman, London 1979, p.271-272.
- ⁵² Câhız, 1975, p.114; Ebu't-Tayyib Muhammed b. Ahmed el-Veşşâ, *ez-Zarf ve'z-zurefâ (el-Müveşşâ)*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1990, p.199-212; İsfahanî, XVI, 132; H.İ.Hasan, 1991, III, 267-268; Fehmi Sa'd, *el-Âmmetü fi Bağdâd fi'l-karneyni's-sâlis ve'r-râbi' li'l-hicra*, Dâru'l-Müntehab el-Arabî, Beyrut 1993, 1993, p.367; Hâc Hasan, p.178; Yıldız, I, 47
- ⁵³ Taberî, VIII, 8, X, 170; Ebu Mansur Abdülmelik es-Seâlibî, *Letâifü'z-zurefâ min tabakâti'l-fudalâ*, Leiden 1978, p.74; Veşşâ, p.100; M. Hüseyin el-A'lemî el-Hâirî, *Terâcimü a'lâmi'n-nisâ'*, Müessesetü'l-A'lâ, Beyrut 1987, I, 372; Nüveyrî, V, 70; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, p.180.
- ⁵⁴ İsfahanî, XII, 9; A.Emin, I, 126; Hâc Hasan, p.14, 167-175; Yusuf el-Uşş, *Târîhu Asri'l-Hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, Beyrut 1990, p.266.
- ⁵⁵ Taberî, 1967, VII, 359.
- ⁵⁶ İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, p.342; Kehhâle, I, 270 vd.; Ebûsîrî, p.247-260. Ayrıca, bu olay Taberî, Mesudî ve İbnü'l-Esîr gibi kaynaklarda da kayıtlıdır.

---

⁵⁷ Uşş, p.42-43; Hodgson, I, 242, 294, 304.

⁵⁸ Mes'ûdî, II, 259.

⁵⁹ Mez, I, 202.

⁶⁰ Hâc Hasan, p.14 vd.

⁶¹ Taberî, VII, 190, 349; İsfahânî, XIII, 286, 305; Câhız, *el-Mehâsin*, p.203, 345 vd; Suyutî, p.44; İbnü'l-Esîr, VI, 34, 52, 87; İbn Kayyim el-Cevziyye, p.198; İbn Kuteybe, *Uyûn*, X, 116; Mez, I, 202;

⁶² Yıldız, I, 43.

⁶³ İbn Hallikan, I, 285; Ahmed Dernîka, *A'lâmü'l-âbidât ez-zâhidât*, el-Müessesetü'l-Câmiyye, Beyrut 1990, p.15, 49, 129; Kehhâle, I, 62-81.

⁶⁴ Kehhâle, p.181 vd.

⁶⁵ Bîrûnî, Ebu'r-Reyhan Muhammed b. Ahmed, *el-Âsâru'l-bâkiye ani'l-kurûni'l-hâliye*, (Baskı yeri ve tarihi yok), p.292; İbnü'l-Esîr, VI, 206; Kehhâle, II, 55; Mez, II, 68, 83, 90; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku*, Nesil, İstanbul 1986, III, 229 vd.; Hodgson, I, 260 vd.; Ahsan, p.61 vd.